

temat miłosierdzia Bożego w komentarzach do psalmów, starając się ukazać kontekst tych wypowiedzi. W rozdziale trzecim omawia temat miłosierdzia w innych dziełach Augustyna, z tym, że kryterium tych analiz są tematy zaczerpnięte z psalmów (Ps 6, 3; 24, 10; 50, 3; 58, 18; 62, 4; 117, 1). Rozdział czwarty zawiera bezpośrednią analizę miłosierdzia Bożego jako przymiotu Boga oraz jej relacje z innymi przymiotami Bożymi. Chrystologicznemu aspektowi miłosierdzia został poświęcony rozdział piąty. Ten aspekt zasługuje na szczególną uwagę w pracy ks. Jaśkiewicza, gdyż w nim ukazuje się całe bogactwo miłosierdzia Bożego, skierowanego do człowieka. Na końcu pracy, w rozdziale szóstym, został przedstawiony cały zasięg egzystencjalny miłosierdzia Bożego, to znaczy jego odniesienia do konkretnego życia chrześcijańskiego, szczególnie do problemu grzechu i zbawienia człowieka. W opublikowanym ekscerpcie znalazły się rozdziały: czwarty, piąty i szósty.

Praca ks. Jaśkiewicza stanowi ważny wkład do studiów nad św. Augustynem, zwłaszcza do tych dotyczących pojęcia Boga i Jego przymiotów, na które w ostatnim czasie zaczęto zwracać zwiększoną uwagę. Okazuje się, że Augustyn ma nam wciąż wiele do powiedzenia w tym względzie, i że niektóre dotychczasowe, dość utarte, opinie na ten temat, wymagają zweryfikowania. Dotyczy to zwłaszcza jego doktryny trynitarniej. Pozostaje wyrazić nadzieję, że ks. Jaśkiewicz nie zmęczył się zbyt św. Augustynem, i że teraz przedstawi wyniki swoich poszukiwań, zwłaszcza te, które z różnych powodów nie zostały wprowadzone do rozprawy doktorskiej, oraz te, które będą wyrastać z dalszej jego refleksji, ale już na polskim gruncie teologicznym.

Ks. Janusz Królikowski, Tarnów–Rzym

AMBROZJASTER, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, tłum. Jan Sulowski, wstęp i redakcja ks. Jan Żelazny, rewizja przekładu L. Bielas, S. Kalinkowski, J. Krykowski, H. Pietras, J. Woch, R. Zarzeczny, ŻMT 19, Kraków 2000, Wydawnictwo WAM – Księża Jezuici, ss. 198.

Znajomość tajemniczego komentatora 13 listów św. Pawła, którego dzieło Erazm z Rotterdamu określił nazwą *Ambrosiaster* (Pseudo-Ambroży), a którą z czasem zaczęto odnosić do samego autora, wydaje się być w Polsce bardzo znikoma dla szerszego grona czytelników. Do tej pory nie dysponowaliśmy bowiem żadnymi wydanymi przekładami dzieł tegoż autora (choć w Tarnowskim Wyższym Seminarium Duchownym dokonano przekładu [pr. mgr.] komentarza do jednego z listów św. Pawła, zob. T. Majchrzak, *Ambrozjaster – Commentaria in epistulam ad Ephesios. Wstęp i tłumaczenie*, Tarnów 1991), oprócz małego fragmentu *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti* 95, 2 (zob. H. Pietras, *Dzień Święty. Antologia tekstów patrystycznych o świętowaniu nie-*

dzieni, Kraków 1992, 41; ten sam fragment zamieszcza także Sz. Pieszczoł, *Patrologia, II: Ojcowie mówią*, Gniezno 1994, 159). Należy jednak zaznaczyć, że niemały przyczynek naukowy dotyczący jego osoby i nauczania wnieśli tutaj polscy patrolodzy – ks. M. Michalski, ks. E. Staniiek, i ks. E. Stanula (w sumie 8 opracowań). Z tym większą radością należy więc powitać ukazanie się na naszym rynku wydawniczym jednego z komentarzy Ambrożyjstra do *Corpus Paulinum – Komentarza do Listu św. Pawła do Rzymian*, który obok włoskiego przekładu (A. Pollastri, *Commento alla lettera ai Romani*, Roma 1984) jest drugim dopiero nowożytnym tłumaczeniem tego wybitnego osiągnięcia zachodniej egzegezy patrystycznej.

Redaktor wydania ks. Jan Żelazny poprzedza najpierw komentarz Ambrożyjstra własnym wprowadzeniem (s. 5-16), w którym pokrótce przedstawia historię sporu o autorstwo całego *Komentarza do 13 listów św. Pawła*, by z kolei zająć się interesującym nas dziełem. Nadmienia więc, że istnieją trzy różne recenzje tekstu komentarza (α , β , γ), które dzięki badaniom porównawczym R. Brewera i A. Soutera można uważać za pochodzące od tego samego autora (w odpowiedniej nocie uwzględnia jednak tylko opracowanie A. Soutera, zob. s. 9, przypis 19). Recenzję γ przyjęto jako podstawowy tekst polskiego wydania. Następnie ks. Żelazny zwięźle omawia styl i sposób komentowania naszego autora konkludując, że Ambrożyjster był „komentatorem niezależnym, nie związanym rygorystycznie z żadną konkretną szkołą, pozwalającym sobie na swobodny dobór technik interpretacyjnych w zależności od różnych kontekstów” (s. 10). Tekst Pisma św., którym się posługiwał, to rozpowszechniony na terenie Italii w IV wieku tekst przedhieronimowy.

Dalej czytelnik ma możliwość poznać wiodące tematy *Komentarza do Listu św. Pawła do Rzymian*. Autor wyróżnia takie zagadnienia jak: 1. Relacja chrześcijan do narodu żydowskiego – Ambrożyjster podkreśla, że przyjęcie Chrystusa jest wypełnieniem Prawa, bo ono właśnie Jego zapowiada. Odrzucenie Chrystusa nie było jednak tylko i wyłącznie wynikiem złej woli wszystkich Żydów, ale spowodowało to błędne przekonanie o możliwości złamania tradycji ojców. Dlatego Żydzi nie zostali całkowicie odrzuceni przez Boga, ale chwilowo odtrąceni, i dzięki temu poganie mogli zostać przyjęci do wspólnoty przymierza z Bogiem. 2. Usprawiedliwienie i zbawienie – ważnym zagadnieniem jest tutaj relacja wiary i Prawa. Wiara inicjuje zbawienie, ale Prawo je skutecznia, i dlatego nadal obowiązuje, wyjąwszy część rytualną. Fundamentem wiary jest sprawiedliwość Boga. To Bóg w swojej uprzedniej wiedzy usprawiedliwia i nie wpływają na to dobre czyny człowieka, lecz jedynie wiara. 3. Antropologia – wszyscy uczestniczymy w bałwochwalczym grzechu Adama, który zamiast Bogu uwierzył szatanowi. Skutkiem tego ludzie utracili prawo wstępu do nieba i poddani są śmierci fizycznej. Co więcej, każdy grzech osobisty, będący przejawem bałwochwalstwa, ponieważ stawia wyżej szatana niż Boga, powoduje *śmierć drugą*, czyli potępienie. Ciało stało się mieszkaniem

diabła, który kusi człowieka do zła. Przez śmierć Chrystusa zostaliśmy odkupieni i szatan nie może trzymać nas w *śmierci drugiej*. W ten sposób grzech został przezwyciężony. 4. Chrystologia – Ambrozjaster broni pełnego bóstwa Chrystusa przeciw różnym herezjom, ale zarazem podkreśla pełnię człowieczeństwa. Ciekawym elementem jego nauki, jak podkreśla Autor, jest częste nawiązywanie do zstąpienia Chrystusa do Otchłani. Nadto Zmartwychwstanie jest manifestacją Chrystusa jako Syna Bożego i potwierdzeniem pośrednictwa między Bogiem i ludźmi. 5. Nauka trynitarna – Ambrozjaster ustala relacje Ojca do Syna zgodnie z nauką Soboru Nicejskiego (325), ale równocześnie naucza o współistotnym bóstwie Ducha Świętego, i akcentuje wspólnotę w Bogu. Nie ma to jednak nic wspólnego z modalizmem, ponieważ bardzo mocno eksponuje też odrębność osobową wszystkich osób.

Na końcu *Wstępu* Autor przedstawia wpływ dzieła na potomnych stwierdzając, że „o wpływie dzieła świadczy nie tylko liczba cytowań, czy też zapożyczeń, ale fakt, że przez cały okres od powstania *Komentarz* Ambrozjastra był czytany, przepisywany i opracowywany w sposób nieporównywalny z innymi dziełami wielkich Ojców” (s. 15). Całość wprowadzenia zamykają uwagi redakcyjne. Należy obiektywnie przyznać, że opracowanie, chociaż nie ma wielkich rozmiarów, przedstawia jednak w sposób klarowny najważniejsze problemy związane z *Komentarzem* Ambrozjastra.

Po *Wstępie* autor umieścił *Skróty* i *Znaki* (s. 17-18). Nie znajdujemy tutaj jednak wszystkich stosowanych w książce skrótów (np. nie ma CSEL – *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*). Wydaje się również, że skoro przyjęto zasadę podawania miejsca wydawania czasopisma to należałoby ją wszędzie stosować, co niestety nie jest regułą (zob. np. „*Vigiliae Christianae*”, „*Vox Patrum*”).

Właściwy *Komentarz* poprzedza *Bibliografia*, podzielona na 3 części: „Tekst komentarza” (wydania i nowożytnie przekłady), „Opracowania dotyczące autora” i „Opracowania dotyczące teologii Ambrozjastra” (s. 19-22). Byłaby zapewne obszerniejsza, gdyby uwzględniono w niej wszystkie pozycje, cytowane czy to we *Wstępie* czy też w samym tekście *Komentarza* (zob. np. J. Langen, *De commentariorum in epistolas Paulinas, qui Ambrosii et questionum biblicarum, quae Augustini nomine feruntur scriptore dissertatio*, Bonnae 1880 – *Wstęp*, s. 5; A. Pollastri, *Commento alla lettera Romani: aspetti cristologici*, L’Aquila 1977 – *Komentarz*, s. 82). Podział opracowań nie wydaje się być szczęśliwy, bo przecież wiele z nich można zaliczyć do jednej i drugiej grupy (np. M. Michalski, *Problem autorstwa tzw. Ambrozjastra w świetle jego nauki chrystologicznej*, Kraków 1948). Niniejsza *Bibliografia* nawiązuje niewątpliwie do tej, która znajduje się w wydanej pracy habilitacyjnej ks. E. Stanuli (*Nauka Ambrozjastra o stanie pierwotnym człowieka. Studium z antropologii teologicznej*, SACH 1 (1977) z. 2, 3-120, bibliografia: 107-111), chociaż została poszerzona o nowsze pozycje, wydane po roku 1977, a nawet uwzględniono

w niej starsze opracowania, które nie znajdują się we wspomnianej pracy (zob. np. H. Vogels, *Das Corpus Paulinum des Ambrosiaster*, Bonn 1957). Wydaje się jednak, że należało zaznaczyć, iż jest to wybrana bibliografia, ponieważ nie uwzględnia wielu prac autorskich, nawet polskich, które dotyczą i samego autora i jego nauki (zob. np. R. Hoven, *Notes sur Érasme et les auteurs anciens*, „L'Antiquité Classique” 38 (1969) 169-174; R.B. Eno, *Some patristic views on the relationship of faith and works in justification*, „Recherches Augustiniennes” 19 (1984) 3-27; E. Staniek, *Spór o Melchizedecha: Ambrozjaster – Hieronim*, *VoxP* 7 (1987) z. 12-13, 345-354; A.A.R. Bastiaensen, *Augustin commentateur de saint Paul et l'Ambrosiaster*, „Sacris Erudiri” 36 (1996) 37-65; W. Geerlings, *Zur exegetischen Method des Ambrosiaster*, w: *Stimuli: Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum. Festschrift für Ernst Dassmann*, hrsg. von G. Schöllgen und C. Scholten, Münster – Aschendorff 1996, 444-449). Ponadto dostrzec można powtórzenia tych samych prac (zob. A. Souter, *A study of Ambrosiaster*, „Textes and Studies” VII/4, Cambridge 1905).

Natomiast sam przekład dokonany został w prostym i przystępnym dla czytelnika stylu. Komentowane fragmenty *Listu do Rzymian* oznaczono kursywą, co wpływa dodatnio na przejrzystość tekstu. Nie uniknięto jednak niezręcznych wyrażeń. W zdaniu: „Należy więc oddawać cześć w duchu i prawdzie, nie zalecając miejsca modlitwy, lecz pobożny umysł” (s. 32), wyrażenie „nie zalecając” lepiej chyba brzmiałoby w języku polskim jako „nie ceniąc” lub „nie stawiając wyżej” (por. CSEL 81/1, 24: „in spiritu et veritate oportet adorare, ut non locus orationem commendet, sed devotus animus”). Ten sam czasownik – „zalecać” (*commendare*) użyty w zdaniu: „Oni uwierzytelniają Apostoła, kiedy zalecają go mocą znaków [...]” (s. 127) należałoby raczej przetłumaczyć za pomocą słowa „rekomendować” (por. CSEL 81/1, 303: „commendat eum virtute signorum”). W tekście występują też opuszczenia wyrazów, wprowadzające w błąd czytelnika, np. zdanie: „Apostoł twierdzi, że ciało jest nieprzyjazne, lecz mądrość cielesna [...]” powinno brzmieć: „Apostoł twierdzi, że nie ciało jest nieprzyjazne, lecz mądrość cielesna (por. CSEL 81/1, 261: „non carnem dixit inimicam, sed sapientiam carnis”). Ponadto zdarzają się błędy rzeczowe w objaśniających notach (zob. s. 132, przypis 5: jest Ambroży zamiast Ambrozjaster). Wydaje się też, że niektóre zdarzenia i postaci, wymienione w *Komentarzu* Ambrozjastra, należało szerzej objaśnić czytelnikowi (zob. np. s. 126: „[...] podobnie jak udawali Jamnes i Mambres przed Faraonem” – nie każdy wie, że byli to czarownicy egipscy, por. Wj 7, 11. 22, a także *Ewangelia Nikodema* V 1, w: *Apokryfy Nowego Testamentu*, I/2, red. M. Starowieyski, Lublin 1980, 431).

Całość *Komentarza* zamyka *Indeks Biblijny* (s. 194-197), który na pewno ułatwi korzystanie z dzieła Ambrozjastra. Nie można tego niestety powiedzieć w stosunku do aparatu krytycznego i korekty redakcyjnej książki. Zastrzeżenia można przedstawić w kilku punktach: a) nie ujednolicono cyfr przy cytowaniu

(por. np. *Wstęp*, przypis 5: CSEL LXXXI, i przypis 20: CSEL 81); b) nie zawsze podano tytuł odpowiedniego artykułu (zob. np. *Wstęp*, przypis 4 – przy nazwisku G. Morin), mimo iż cytowany jest po raz pierwszy; c) nie zawsze podano odpowiednie strony interesującego nas opracowania (zob. np. *Wstęp*, przypis 11 – przy nazwisku J. Wittig); d) nie ujednociono pisowni imion własnych (por. np. *Wstęp*, s. 10: Mariusz Wiktorynus, i *Komentarz*, s. 134, przypis 6: Mariusz Wiktoryn; *Komentarz*, s. 63, przypis 3: „Ambrozjastera” i *Komentarz*, s. 64, przypis 4: „Ambrozjastra”); e) nie ujednociono pisowni niektórych fraz (por. np. *Komentarz*, s. 73: „synami Bożymi”, i *Komentarz*, s. 74: „synami bożymi”; *Komentarz* s. 26: „miłosierdzie boże”, i s. 70: „miłosierdzia Bożego”); f) nie ujednociono pisowni tytułów tych samych artykułów (por. np. *Wstęp*, przypis 12: *Hilarius l’Ambrosiaster*, i *Bibliografia*, s. 20: *Hilarius – Ambrosiaster*); g) opracowania nie są cytowane dokładnie lub pomija się część tytułu danego artykułu (zob. np. *Komentarz*, s. 134, przypis 6: Mariusz Wiktorynus, *Dziela...* zamiast Mariusz Wiktoryn, *Dziela...*; *Bibliografia*, s. 19: Morin G., *L’Ambrosiaster et le Juif converti Isaac*, RHLR IV (1899), s. 97-121, zamiast Morin G., *L’Ambrosiaster et le Juif converti Isaac, contemporain du pape Damase*, RHLR 4 (1899), s. 97-121); h) czasem błędnie podaje się nazwisko autora (zob. *Bibliografia*, s. 19: „Casamasa” zamiast „Casamassa”; s. 20: „Haggelbacher” zamiast „Heggelbacher”); i) w tekście znajdują się nawet błędy ortograficzne, wynikłe zapewne z nieuwagi (zob. *Komentarz*, s. 104: „niegodzi się”, s. 180: „niewątpiąc”); j) w całej książce występuje szereg błędów literowych (zob. np. *Wstęp*, s. 9: „łacińskie” zamiast „łacińskiej”; *Skróty*, s. 17: „fur” zamiast „für”; „Koln” zamiast „Köln”; „Kirschengeschichtliche” zamiast „Kirchengeschichtliche”; *Bibliografia*, s. 19: „Agostin” zamiast „Agostino”, s. 20: „Anonym” zamiast „Anonyme”; „Epiostle” zamiast „Epistles”; „schriften” zamiast „Schriften”; *Komentarz*, s. 27, przypis 2: „personom” zamiast „personam”; s. 80: „podczaszy” zamiast „podczaszy” itp.).

Reasumując należy stwierdzić, iż niniejszy przekład, mimo pewnych niedociągnięć, na pewno pozwoli czytelnikowi wniknąć w tajniki nauczania jednego z najwybitniejszych przedstawicieli egzegezy zachodniej. Dlatego też powinien się znaleźć na półce każdego patrologa i pasjonata starożytnego chrześcijaństwa.

Ks. Józef Figiel – Lublin

Claudio Moreschini, *Filosofia e letteratura in Gregorio di Nazianzo, Milano 1997, Vita e Pensiero, ss. 322.*

Badaczom literatury patrystycznej Autor prezentowanej książki jest doskonale znaną osobistością. Będąc profesorem literatury łacińskiej na Uniwersy-